

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 796.5:57.017.3(477)

Бейдик О.О.
доктор географічних наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Мельничук А.Л.
кандидат географічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Топалова О.І.
асистент кафедри туризму,
соціально-економічної географії та краєзнавства,
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

АДАПТИВНИЙ ТУРИЗМ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проведено діагностику адаптивного туризму – виявлені та систематизовані науково-методологічні підходи його суспільно-географічного аналізу, запропоновано класифікацію та поглиблено поняттєво-термінологічний апарат адаптивного туризму, проаналізовано динаміку чисельності інвалідів за регіонами України, розроблено ряд картографічних і структурно-логічних моделей адаптивно-туристської проблематики, стосовно якої визначено структуру масиву міждисциплінарних публікацій. Окреслено структуру «методологічного поля» та стратегічні пріоритети розвитку адаптивного туризму.

Ключові слова: *адаптивний туризм, діагностика, науково-методологічні підходи, класифікація, понятійно-термінологічний апарат, картографічне та структурно-логічне моделювання.*

Бейдик А.А., Мельничук А.Л., Топалова О.И. Адаптивный туризм: географические подходы к исследованию

Проведена диагностика адаптивного туризма – выявлены и систематизированы научно-методологические подходы его общественно-географического анализа, предложена классификация и углубленно понятийно-терминологический аппарат адаптивного туризма, проанализирована динамика численности инвалидов по регионам Украины, разработан ряд картографических и структурно-логических моделей адаптивно-туристской проблематики, в отношении которого определена структура массива междисциплинарных публикаций. Определены структуру «методологического поля» и стратегические приоритеты развития адаптивного туризма.

Ключевые слова: *адаптивный туризм, диагностика, научно-методологические подходы, классификация, понятийно-терминологический аппарат, картографическое и структурно-логическое моделирование.*

Beydik O.O., Melnychuk A.L., Topalova O.I. Diagnostics adaptive tourism

Diagnostics of adaptive Tourism of Ukraine – are identified and systematized scientific and methodological approaches of the socio-ekonomicheskogo analysis, proposed classification and deepened conceptual and terminological apparatus of adaptive tourism, developed a number of mapping and structural and logical models of adaptive-tourism issues.

Key words: *adaptive tourism, diagnostics, scientific and methodological approaches, classification, conceptual and terminological apparatus, mapping and structural logic simulation.*

Постановка проблеми. Історія цивілізації зберігає пам'ять про видатних представників людства, які, незважаючи на фізичні вади, відрізнялися високою волею до життя, особливістю якого були вражаючі творчі, військові, виробничі або спортивні здобутки. «Цар іспанських письменників» Мігель Сервантес (в 1571 р. у бою при Лепанто в Іонічному морі втратив руку), сліпоглухонімі – українка Ольга Скороходова та американка Хелен Келлер залишили по собі багату мистецьку спадщину, данський астроном Тіхо Браге (мав спотворене обличчя), німецький композитор Людвіг ван Бетховен (втратив слух), український шахтар Владислав Тітов (внаслідок електротравми втратив обидві руки) – цей перелік включає сотні імен і кожне з них – розповідь про подолання фізичної недуги, досягнення чи не найкращих результатів при чи не найгірших умовах. Всі вони в певні періоди свого життя були у ролі подорожніх, мандрували своєю Батьківщиною, відвідували визначні історичні центри Європи. Серед низки цих подорожей найбільш яскравим проявом інвалідного туризму є вражаючий навколосвітній «тур» на візку канадійця Ріка Хансена, під час якого до фонду спинальників він зібрав \$20 млн. Не менш

шокуючим є і життєвий подвиг кримського спинальника і вченого Андантина Белопухова, який здійснив дві спроби підкорити Ельбрус на візку. Несприятливі умови або чинники, які призводять до інвалідності, мають різне походження. Розвиток суспільства та так званий науково технічний прогрес поряд із беззаперечним зиском та користю несуть і численні негаразди (що нагадує «троянського коня цивілізації» за влучним виразом словацьких вчених І. Фратрича, К. Халупи та Ю. Кралика, 1977). До останніх належать постійні війни та військові конфлікти, ДТП, хвороби цивілізації (у т.ч. генетичні), стихійні лиха, виробничі травми. Ці та інші чинники призводять до того, що мільйони людей щорічно втрачають життя, стають тимчасово або постійно непрацездатними. Так, щорічно від ДТП у світі гине понад 1,2 млн. осіб та близько 6-7 млн. стають інвалідами (в Україні, відповідно, 5-6 тис. та 20-25 тис. осіб, крім того, станом на 2014 р. в країні налічується понад 3 млн. осіб з ознаками інвалідності, близько 300 тис. осіб потребують протезування), сотні тисяч людей страждають від природних катаклізмів та військових агресій. Не минув військовий конфлікт і сучасну Україну, наслідком якого є тисячі загиблих і

Теоретичні та практичні тренди наукометричного аналізу публікацій «адаптивно-інвалідної» проблематики:

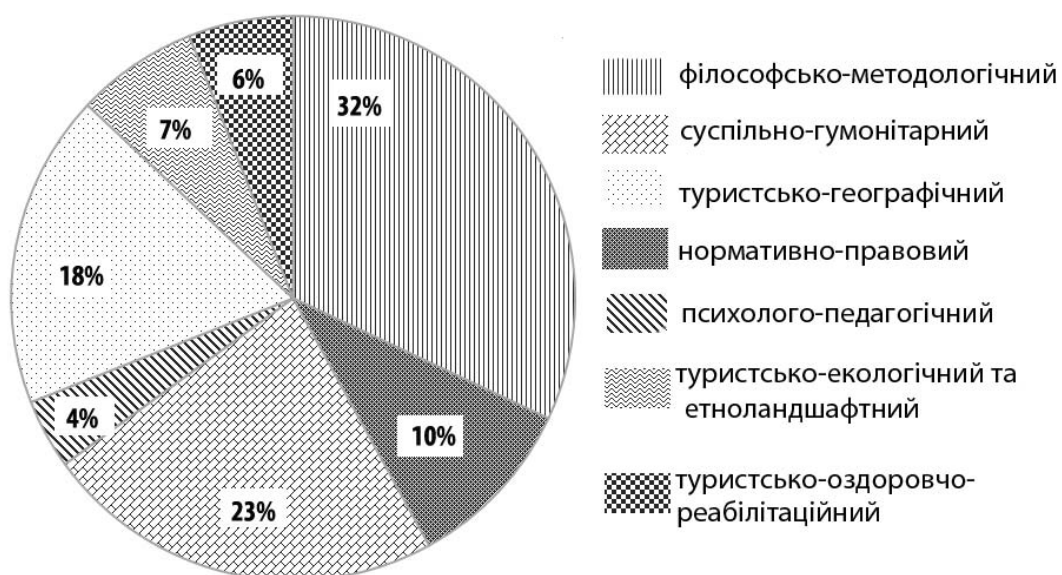

Рис. 1. Структура масиву вітчизняних та зарубіжних міждисциплінарних публікацій «адаптивно-інвалідної» проблематики

скалічених. Але рано чи пізно рани загоюються і люди прагнуть повернутися до нормального життя – нормальної праці, побуту, дозвілля. Кожний з цих видів діяльності обмежений певним простором: праця – виробничим, побут – сельбищним (селитебним), дозвілля – рекреаційним. В межах останнього розвивається адаптивний туризм, який об'єднує людей похилого віку та осіб з ознаками інвалідності. Незважаючи на те, що дослідженню цього суспільно-географічного явища присвячений ряд публікацій зарубіжних та вітчизняних авторів, в царині адаптивного туризму відчувається суттєвий брак теоретичних та практичних розробок, впровадження їх результатів в суспільне життя. Аналіз масиву вітчизняних

та зарубіжних публікацій (131 джерело) дозволив виділити наступні тренди: філософсько-методологічний (6 джерел) [11; 15; 34], нормативно-правовий (43) [13; 19; 20-23; 32; 35], суспільно-гуманітарний (30) [14; 18; 25; 27; 36], психолого-педагогічний (13) [26], туристсько-географічний (24) [1; 5-8; 10; 29-31; 33], туристсько-екологічний та етно-ландшафтний (10) [9; 12; 16-17; 24], спортивно-оздоровчо-реабілітаційний (5) [2-4; 28] (рис. 1).

Три конфуціанські шляхи були чинником створення цього матеріалу: розмірковування, опора на національні географічні авторитети (фундаментальні роботи О.Г. Топчієва, обговорення проблематики з Л.Г. Руденком, дискусії з провідними географами України),

Рис. 2. Науково-методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження адаптивного туризму

використання власного досвіду і бачення проблеми.

Об'єкт дослідження – адаптивний туризм України (як суспільне явище та складова внутрішнього туризму), а предметна мета – його діагностика. Предметна **мета** в контексті даного дослідження характеризується, перш за все, методологічною, методичною, фактологічною цілеспрямованістю, націленістю на аналіз як регіональних відмінностей процесу, так і відповідних територіальних схожостей, історизмом та просторово-часовою мінливістю процесу, антропоцентризмом та загостреністю на соціальні пріоритети, конструктивністю та загальнонауковою інтегрованістю.

Досягнення мети передбачало вирішення ряду завдань:

- обґрунтувати та систематизувати науково-методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження адаптивного туризму;
- провести наукометричний аналіз вітчизняних та зарубіжних міждисциплінарних

публікацій «адаптивно-інвалідної» проблематики;

- виявити ієрархічність та запропонувати класифікацію понятєво-термінологічного апарату адаптивного туризму («інвалідна складова»);
- поглибити понятєво-термінологічний апарат адаптивного туризму (введення та визначення нових дефініцій);
- розробити та побудувати ряд структурно-логічних та картографічних моделей адаптивного туризму;
- виявити попередні «профілі» розвитку інвалідного туризму в розрізі регіонів України.

Виклад основного матеріалу. Алгоритм викладу основного матеріалу міститься у наступному визначенні: діагностика адаптивного туризму – аналіз та розвиток теорії, його методолого-методичного та понятєво-термінологічного апарату, уявлень про сучасний стан у визначеному просторово-часовому форматі.

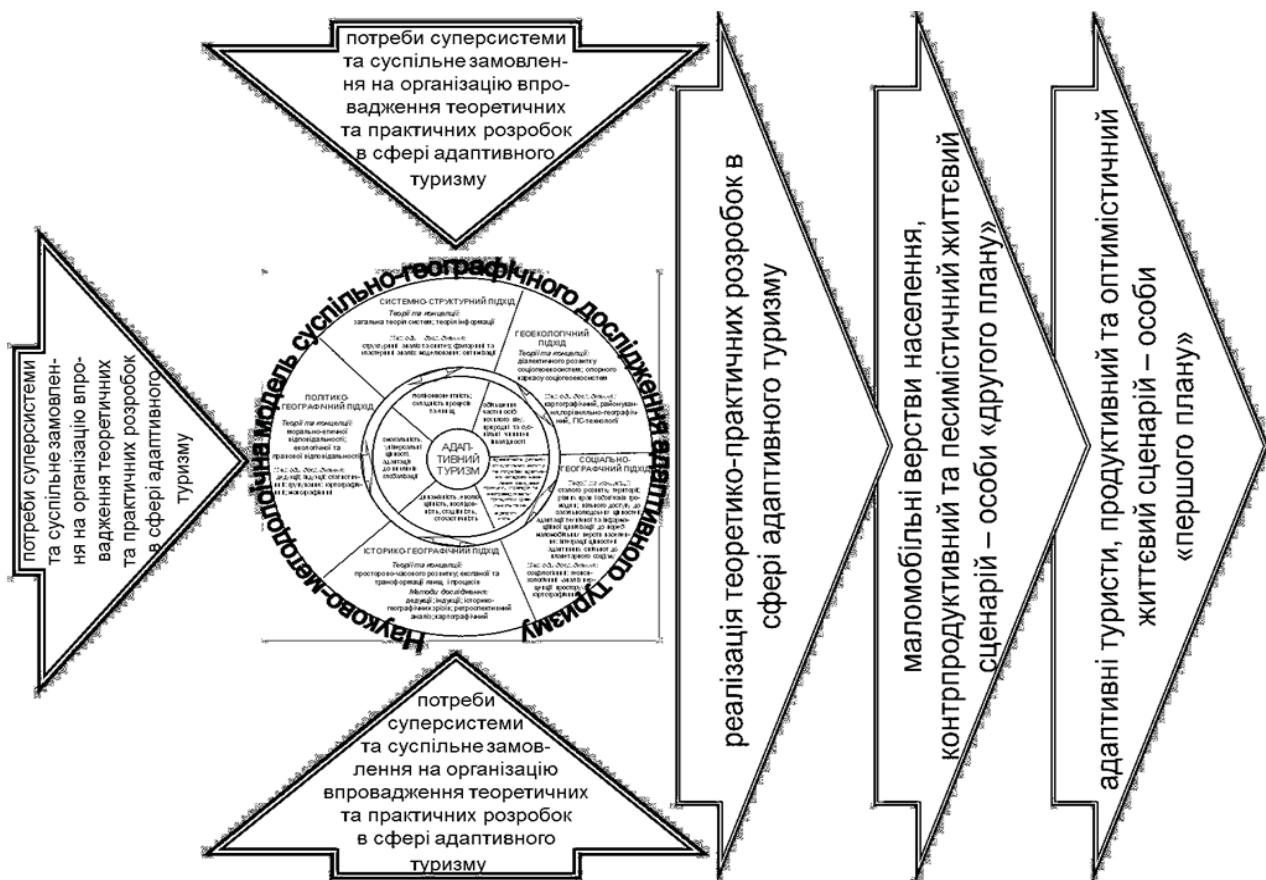

Рис. 3. Структура «методологічного поля» та стратегічні пріоритети розвитку адаптивного туризму

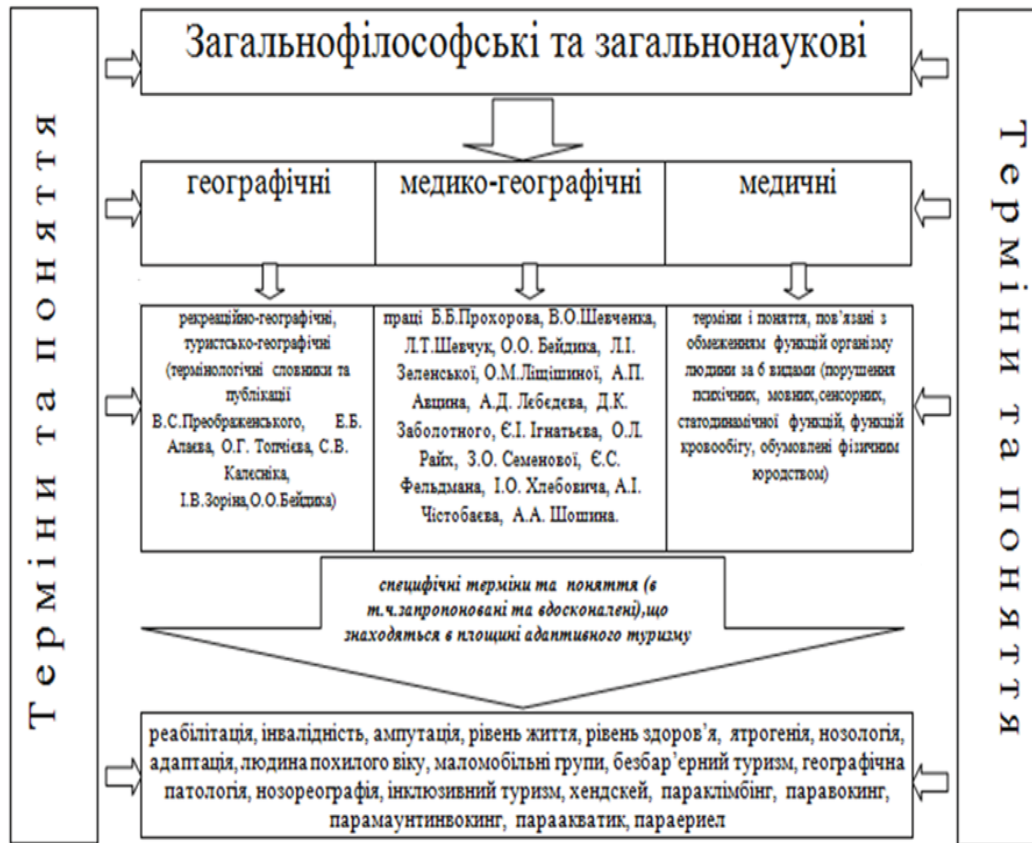

Рис. 4. Діалектична структура поняттєво-термінологічного апарату адаптивного туризму

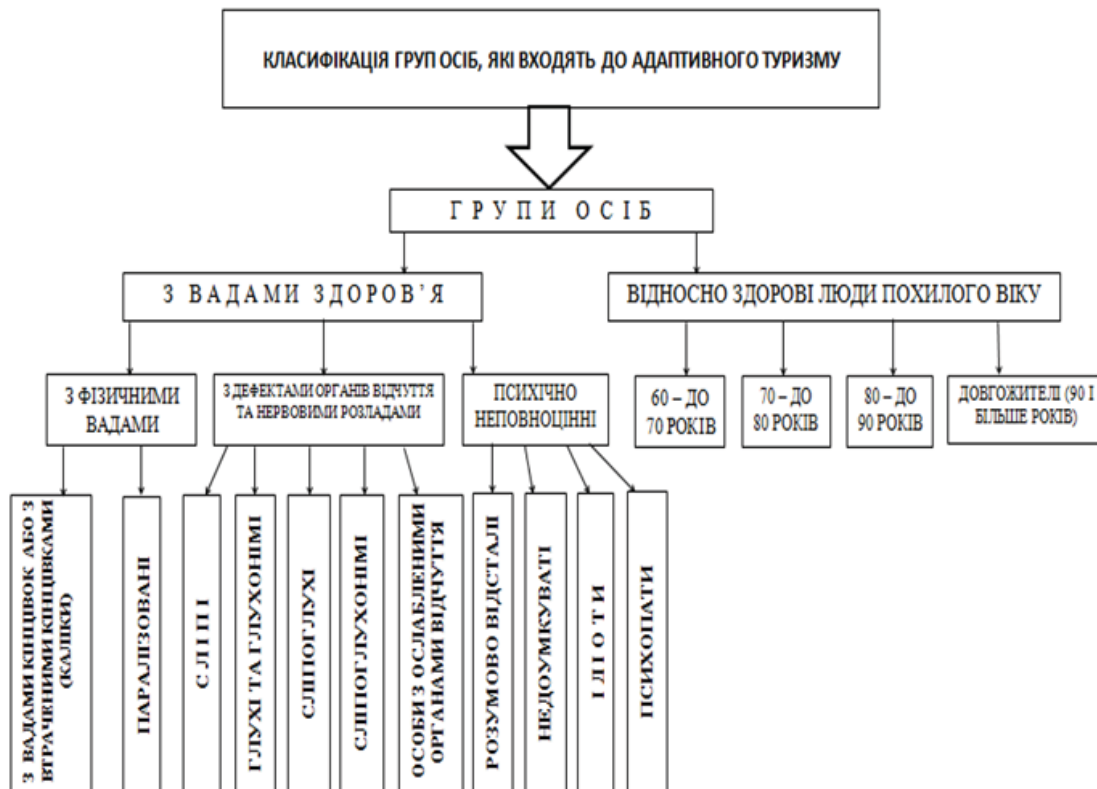

Рис. 5. Структура контингенту потенційних адаптивних туристів

Джерело: складено за [35]

Методологія та методика дослідження. Уявлення про «поліфонію» та диверсифікацію методологічної тканини адаптивного туризму дає рис. 2, який висвітлює 5 основних підходів, основні теорії, концепції та методи аналізу адаптивного туризму. Зважаючи на те, що «методологічне поле» є елементом більш складної структурно-логічної моделі, реалізовано спробу «вмонтувати» його до системи суспільних потреб та стратегічних пріоритетів розвитку адаптивного туризму (рис. 3). Головним меседжем цієї моделі є декларація ідеї поступового перетворення маломобільних верств населення з песимістичним життєвим сценарієм в адаптивних туристів – осіб похилого віку та з ознаками інвалідності, яким притаманний оптимістичний життєвий сценарій.

Поняттєво-термінологічний апарат є наріжним каменем будь-якої науки або науко-

во-практичного напрямку. Зважаючи на пораду Рене Декарта («Якщо б люди заздалегідь домовлялися про зміст понять вони б уникнули багатьох суперечок») та виокремлене поняттєве поле, аналіз наукової термінології, яка використана у публікації, показав її 3-х рівневу будову: 1) загальнофілософські та загальнонаукові терміни і поняття; 2) географічні, медико-географічні, медичні терміни та поняття; 3) специфічні терміни та поняття, введені в науковий обіг останніми роками (рис. 4).

Зважаючи на діалектичність суспільних та наукових процесів, термінологічна база інвалідного туризму з плином часу модифікується, набуває нових понять або позбавляється старих. Це стосується і структурно-логічної моделі, яка віддзеркалює відповідні суспільні прошарки, які входять до адаптивного туризму (рис. 5, 6).

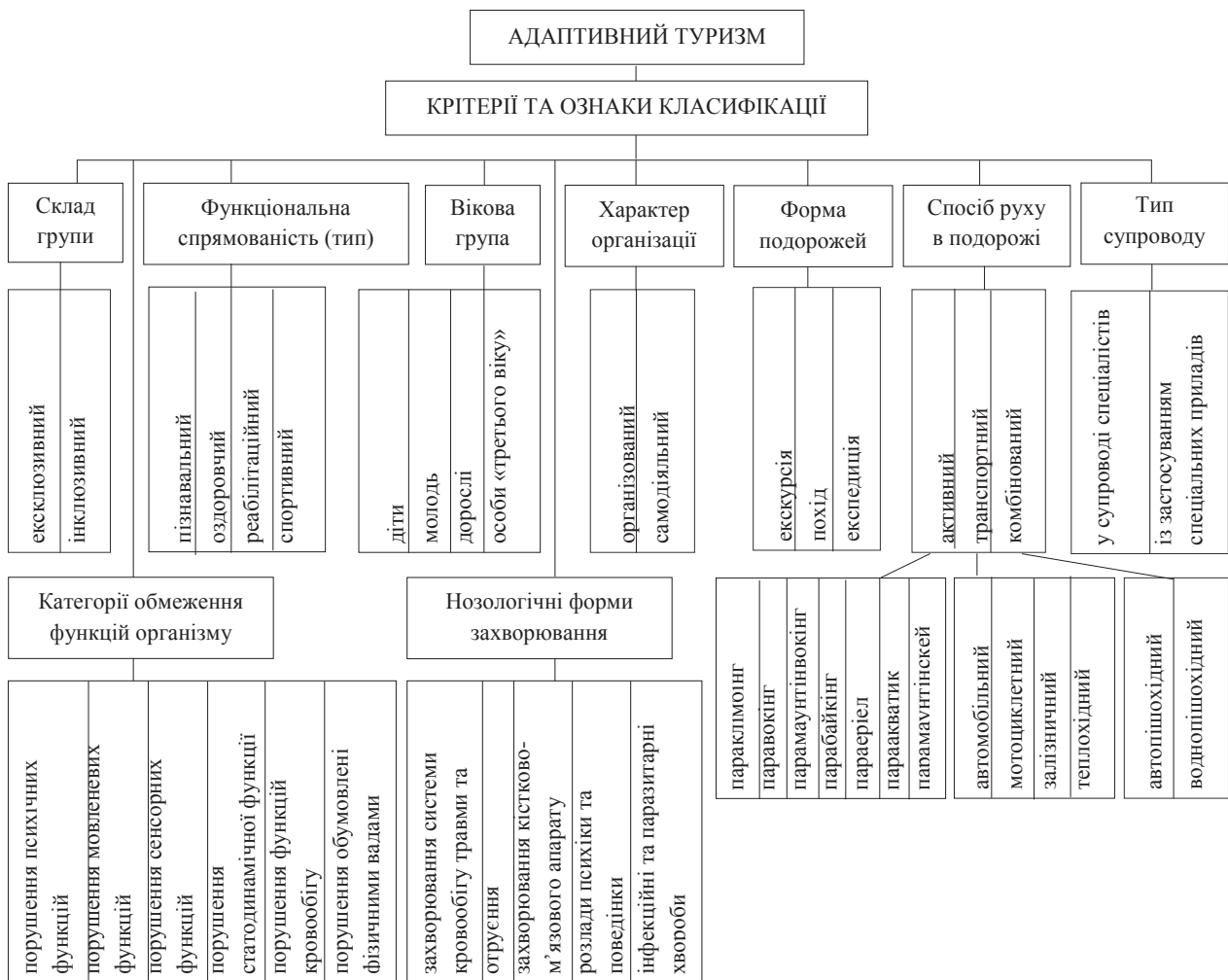

Рис. 6. Класифікація адаптивного туризму

Суспільно-географічне дослідження інвалідного туризму включало наступний алгоритм: визначення базових показників – складових аналізу адаптивного туризму та формування відповідної матриці → створення на основі проведеного аналізу картографічних моделей → аналіз картосхем → формулювання висновків та пропозицій. Зважаючи на брак статистичних даних, коло визначених показників мало такий вигляд: 1) кількість туристів відносно до загальної кількості проживаючих в області, %; 2) чисельність інвалідів в регіоні станом на 2013 р., осіб; 3) частка інвалідів в загальній кількості населення регіону, %; 4) кількість задіяних інвалідів в туризмі, осіб; 5) кількість установ, товариств та організацій, що обслуговують інвалідів, одиниць; 6) рівень державної та недержавної допомоги; 7) кількість культурних акцій та заходів стосовно інвалідного туризму в регіоні на рік, одиниць; 8) рівень розвитку адаптивної туристської інфраструктури; 9) кількість перспективних туристичних та екскурсійних маршрутів для інвалідного туризму в регіоні, одиниць. Представлені

нижче малюнки (рис. 7-9) є картографічною інтерпретацією кількох з низки базових показників, які є чинниками суспільно-географічного аналізу адаптивного туризму. Розвиток адаптивного туризму в Україні суттєво залежить від рівня державної та недержавної підтримки (рис. 9). Так, найбільша кількість туристичних закладів з обслуговування інвалідів знаходиться в АР Крим, Миколаївській Полтавській та Рівненській областях. Ці регіони характеризуються високим і середнім рівнем державної та недержавної допомоги розвитку адаптивного туризму. Серед регіонів з низькою допомогою розвитку адаптивного туризму значна кількість туристичних закладів, що обслуговують інвалідів, притаманна лише Луганській області.

В Україні за часткою інвалідів у загальній кількості населення виділяється Хмельницька область (рис. 7), за нею йдуть Вінницька, Волинська, Житомирська, Львівська, Харківська та Черкаська області. Найнижча вона у Херсонській області. Зібрані статистичні дані свідчать, що кількість задіяних в туризмі інва-

Рис. 7. Частка інвалідів у загальній кількості населення регіонів України (2013 р.).

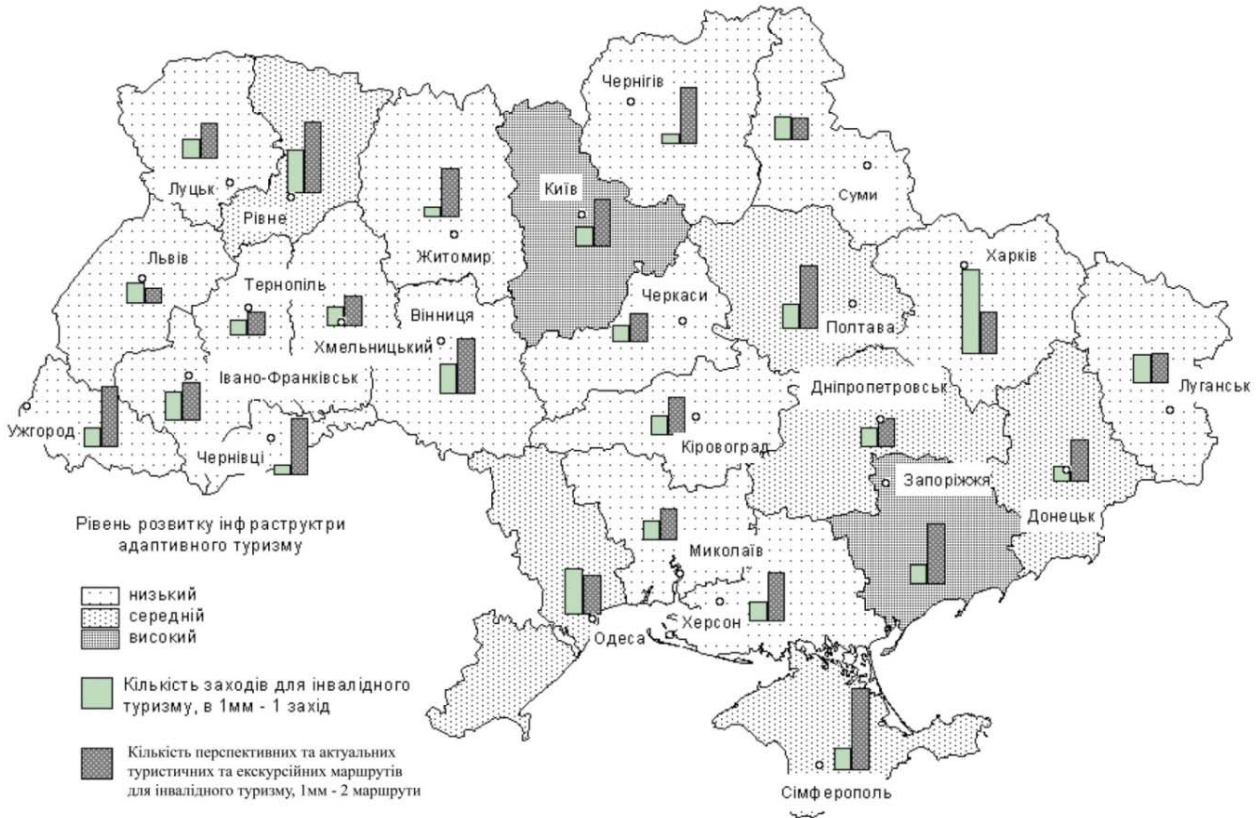

Рис. 8. Розвиток інфраструктури адаптивного туризму за регіонами України (2013 р.)

Рис. 9. Державна та недержавна допомога розвитку адаптивного туризму за регіонами України (2013 р.)

лідів за регіонами слабо корелюється із їх часткою у загальній кількості населення. Так, практично однаковим є кількість задіяних туристів у Хмельницькій та Херсонській областях (найвища в Україні та удвічі перевищує наступний за цим показником регіон – Львівську область), які є полярними за часткою інвалідів. Дещо більший за середній показник по країні він у Черкаській області. У інших регіонах, які надали відповідні дані, незалежно до якої групи за часткою інвалідів серед населення вони належать, кількість задіяних в туризмі інвалідів стабільно низька – близько 50 осіб на рік. Отже, організація інвалідного туризму в Україні перебуває на початковій стадії розвитку. Очевидною є відповідність розвитку інвалідного туризму рівню розвитку інфраструктури адаптивного туризму. Так, лідерами за кількістю заходів для інвалідного туризму та маршрутами для інвалідного туризму в Україні є АР Крим, Запорізька, Рівненська, Одеська, Полтавська області (рис. 8).

Недостатнім є рівень їх розвитку у Київській та Дніпропетровській областях, які мають відповідно високий та середній рівень розвитку інфраструктури адаптивного туризму. Серед регіонів з низьким рівнем її розвитку, кількості заходів та маршрутів, які є чинниками розвитку інвалідного туризму, вирізняється лише Харківська область. У цьому регіоні в рази більше, ніж в інших регіонах, проводилось заходів, спрямованих на розвиток інвалідного туризму, достатньо значною є кількість відповідних маршрутів. За кількістю перспективних та актуальних маршрутів для інвалідів серед регіонів із низьким рівнем розвитку інфраструктури адаптивного туризму вирізняються Житомирська, Закарпатська, Херсонська, Чернігівська та Чернівецька області.

Аналіз показників інвалідності (за даними Пенсійного фонду України, 2014 р.) за 2001–2014 рр. серед дорослого населення України в регіональному розрізі свідчить про їх значну варіабельність. За період 2001–2011 рр. спо-

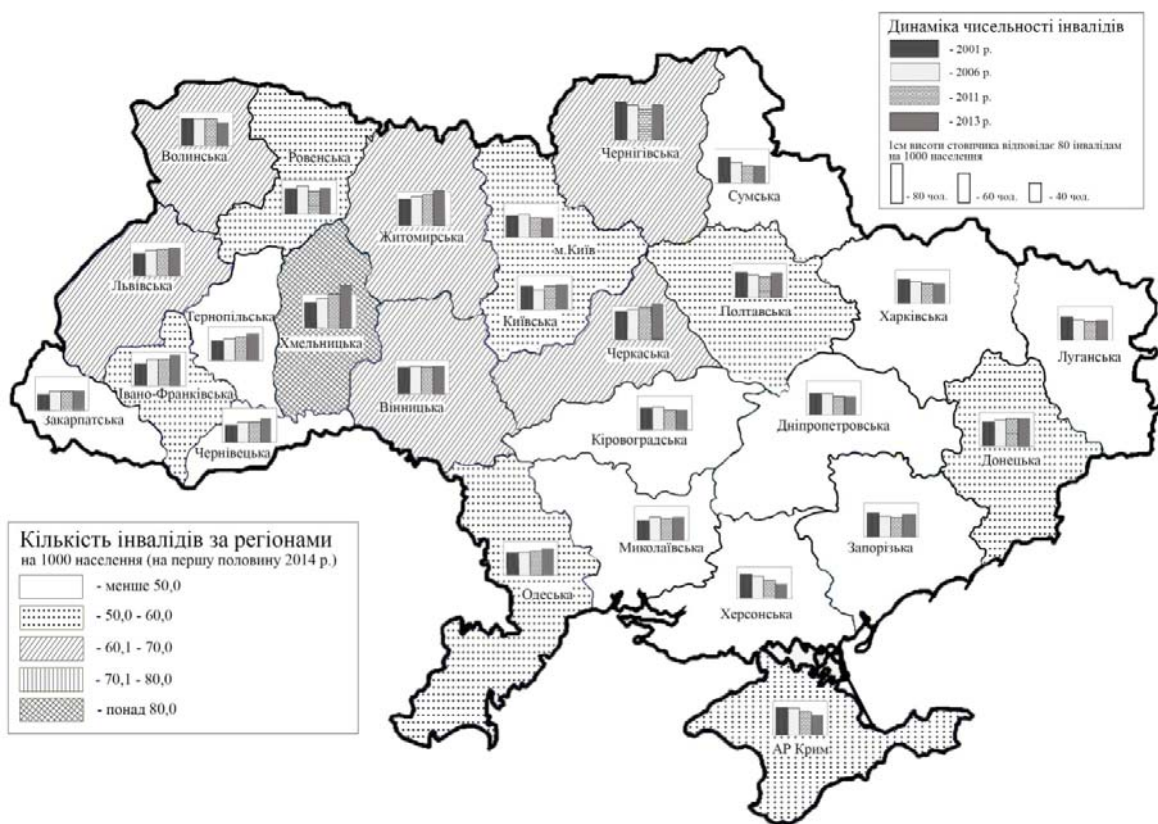

Рис. 10. Регіональна динаміка чисельності інвалідів серед дорослого населення в Україні (2001–2014 рр.)

стерігалось зменшення чисельності населення, визнаного інвалідами, з 102,0 тис. осіб у 2006 р. до 179,0 тис. осіб – у 2011 р. (рис. 10).

Так, у 2001р. значно вищий за середній в Україні (53 особи) показник інвалідності дорослого населення спостерігався в АР Крим, Вінницькій, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях – 59, 60, 60, 60, 77 осіб. Водночас у цей період найнижчі значення цього показника були характерними для Закарпатської, Миколаївської та Чернівецької областей з показниками 41, 44 та 43 особи, що визнані інвалідами, з розрахунку на 1000 населення. В 2006 р. вищий за середній (53 особи) показник інвалідності спостерігався в АР Крим, Житомирській, Хмельницька, Черкаська, Чернігівській областях – 59, 65, 67, 62, 71 особа, а найнижчі показники – в Луганській, Тернопільській, Херсонській областях – 46, 46, 45 осіб. В 2011 р. високими показниками чисельності інвалідів серед дорослого населення відзначились Волинська, Житомирська, Львівська, Хмельницька області – 64, 66, 62, 76 осіб, а найнижчі показники спостерігались в Дніпропетровській, Луганській, Херсонській областях – 44, 45, 41 особи. В 2013 р. високі показники чисельності інвалідів серед дорослого населення спостерігалися в Житомирській, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській областях – 68, 80, 68, 68 осіб, а найнижчі показники в Дніпропетровській, Закарпатській та Херсонській областях – 44, 44, 40 осіб.

За період 2013 – початок 2014 р. відбулось збільшення чисельності інвалідів серед дорослого населення України на 37,4 тис. особи, а середній показник інвалідності склав 54 особи на 1000 населення. Значно вищий за середній показник інвалідності мають Житомирська, Хмельницька, Черкаська області – 70, 82, 70 осіб, а найнижчі показники в Дніпропетровській, Закарпатській, Луганській, Херсонській та Чернівецькій областях – 44, 44, 46, 40, 46 осіб. Це свідчить про схожість та відмінність причинно-наслідкової ситуації, чинників, які призводять до інвалідності, в регіонах, недоліки технології збору, накопичення та обробки статистичних показників, що в кінцевому

випадку призводить до викривлення картини «інвалідної ситуації» у регіонах України.

Висновки. Проведено наукометричний аналіз значного масиву вітчизняних та зарубіжних міждисциплінарних публікацій «адаптивно-інвалідної» проблематики, в межах якого виділено 7 теоретичних та практичних трендів;

- обґрунтовано та систематизовано науково-методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження адаптивного туризму;

- розроблені принципові наочно-уявні розгалужені моделі «Науково-методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження адаптивного туризму» та «Структура «методологічного поля» та стратегічні пріоритети розвитку адаптивного туризму»;

- запропоновано антропоцентричну класифікацію та абстрактно-логічну модель діалектичної структури термінологічно-поняттєвого апарату адаптивного туризму;

- побудовано ряд картографічних та структурно-логічних моделей, які виступають як проміжним результатом дослідження адаптивного туризму, так і важелем подальшої діагностики цього суспільного процесу;

- на основі визначення та інтерпретації базових показників розвитку інвалідного туризму та аналізу створених на їх підґрунті картосхем, виявлено його попередні «профілі» в розрізі регіонів України;

- на основі даних національного Пенсійного фонду запропоновано та проаналізовано картографічну модель динаміки чисельності інвалідів за регіонами України;

- зважаючи на вкрай недостатнє фінансування державою потреб осіб з ознаками інвалідності, мають бути переглянуті базові закони та підзаконні акти, що захищають ці верстви населення в бік їх відповідності кращим європейським та світовим зразкам.

Наостанок слід зазначити, що головне призначення викладеної маніфестації адаптивного туризму – працювати на «розігрів» національної географії, бути важелем корисної дії представників конструктивної географії та дієвим чинником реалізації базових завдань адаптивного туризму, спрямованих на підтримку маломобільного населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Accessible Israel. Tour routers for the disabled // Internet-portal Flash books [Electronic resource]. – Mode of access: <http://goisrael.com/other/flashbooks/all/accessiblesraelenglish/index.html>.
2. Арсененко І.А. Заняття параклімбінгом в умовах искусственного горного рельєфа в системі реабілітації інвалідів / Арсененко І.А., Топалова О.І. // Scientific letters of academic society of Michal Buludansky. – 2013. – Vol. 1. – № 4. – С. 10–13.
3. Арсененко І.А. Перспективи розвитку параклімбінга в Карпатсько-Подільському ресурсно-туристському районі України / Арсененко І.А., Байтеряков О.З., Топалова О.І. // Проблемы устойчивости эколого-хозяйственных и социально-культурных систем трансграничных регионов. Материалы международной научно-практической конференции 20-21 ноября 2014 года. – Псков: Изд. Псков ГУ, «ЛОГОС Плюс», 2014. – С. 120–123.
4. Ахметшин А.М. Туризм как нетрадиционный метод реабилитации и оздоровления инвалидов и пожилых людей в условиях рыночной экономики / А.М. Ахметшин. – Уфа: БРО ВОИ, 2000. – 92 с.
5. Бейдик О.О. Класифікація та нові типи адаптивного туризму : матеріали II-ї міжнарод. науково-практичної конференції [«Туризм і гостинність в Україні: стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку»] (Черкаси, 16 вересня 2014 р.) / О.О. Бейдик, О.І. Топалова – Черкаси : Брама-Україна, 2014. – С. 8-13.
6. Бейдик О.О. Ререакційні ресурси України : Навчальний посібник. – 3-є видання перероб. та допов. / О.О. Бейдик – К. : Альтерпрес, 2011. – 462 с.
7. Бейдик О.О. Картографування та структурно-логічне моделювання адаптивного туризму // Часопис картографії: Збірник наукових праць // Бейдик О.О., Орещенко А.В., Зяблова А.О., Топалова О.І. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 11. – С. 106–114.
8. Бейдик О.О. Оцінка природних рекреаційно-туристських ресурсів регіону для організації адаптивного туризму / Бейдик О.О., Вакуленко Д.П., Землякова А.О., Топалова О.І. // Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 56-59.
9. Бейдик О.О. Російсько-український тлумачний словник термінів з медичної географії / О.О. Бейдик, О.М. Ліщишина. – К.: «Київський університет», 1997. – 119 с.
10. Бейдик О.О. Структурно-логічні моделі як важелі аналізу адаптивного туризму : матеріали IV всеукр. науково-практичної конференції [«Сучасні проблеми розвитку суспільної географії»] / Бейдик О.О., Топалова О.І., Михалюк М.М., Опанасюк К.І. – Київ, 2014 – С. 32–34.
11. Берг Л.С. Номогенез, или Эволюция на основе закономерностей / Л.С. Берг. – Петербург: Государственное издательство, 1922. – 306 с.
12. Бойко М.Ф. Використання екологічних стежин для екологічної освіти студентів / М.Ф. Бойко // Екологічна освіта і виховання: досвід і перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К., 2000. – С. 181–185.
13. Всеукраїнська профспілка працевдатних інвалідів [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://kvpu.org.ua/uk/about/profunions/18/vseukrainska-profspilka-pracevdatnikh-invalidiv>
14. Гордієнко Г.М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941-1950 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. / Гордієнко Г.М. ; КНУ імені Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 237 с.
15. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н.Гумилев. – АСТ: Астрель, 2005. – 512 с.
16. Дмитрук О.Ю. Екотуризм: Навч. посіб. / Дмитрук О.Ю., Дмитрук С.В. – К: Альтерпрес, 2009. – 358 с.
17. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники») / Дідух Я.П., Єрмоленко В.М., Крижанівська О.Т. та ін. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 88 с.
18. Журавко А. Движение инвалидов в гражданском обществе / Алексей Журавко. – Киев : Институт стратегічної політики, 2006. – 136 с.
19. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>
20. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
21. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.
22. Закон України «Про туризм» [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95>.
23. Конвенція про права інвалідів (неофіційний переклад) : резолюція Генеральної Асамблеї ООН №61/106, прийнята на шістдесят першій сесії ГА ООН / (неофіційний переклад) : Організація Об'єднаних Націй. – Київ, 2009. – 48 с.
24. Ландшафтне планування в Україні / Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, О.Г. Голубцов та ін.; під ред. Л.Г. Руденка. – К. : Реферат, 2014. – 144 с.
25. Лесько О.Й. Зайнятність та професійна реабілітація осіб з обмеженими фізичними можливостями (методологія, проблеми, шляхи вирішення) : Автореф. дис... канд. економічних наук: 08.09.01 / Лесько О.Й. ; Нац. акад. наук України ; Рада по вивченню продукт. сил України. – Київ, 2003. – 20 с.
26. Байтеряков О.З. Методичні розробки для практичних і самостійних робіт з курсу «Спеціальний та адаптивний туризм» / Автори-укладачі: Байтеряков О.З., Топалова О.І. // – Мелітополь: МГПУ, 2014. – 38 с.
27. Національна доповідь про становище осіб з інвалідністю в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodyna.at.ua/files/st.doc>.
28. Пиратинский А.Е. Методы организации учебно-тренировочного процесса по скалолазанию среди спортсменов-инвалидов по зрению / А.Е. Пиратинский. – Санкт-Петербург, 2011. – 25 с.

29. Розвиток адаптивного туризму [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://sath.org/history/society/20120615/320692936.html>

30. Сажнев М.Л. История развития инвалидного туризма в мире и в Украине / Сажнев М.Л., Хрущ Ю.М., Озмитель Д.Д. // Науковий часопис НПУ М.П. Драгоманова. Серія 4. Географія і сучасність. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 14(26) – С. 213 – 215.

31. Сигида Е.А. Адаптивный туризм – социальное направление развития туристических услуг / Сигида Е.А. – Москва, 2003. – 84 с.

32. Статистичний збірник «Регіони України», 2014 (Частина 1). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

33. Топалова О.І. Місце адаптивного туризму в етноландшафтному просторі / Топалова О.І. /

Міжнародна науково-практична конференція: Регіональні проблеми розвитку приморських територій: теорія і практика. – Мелітополь, 2014. – С 63–66.

34. Топчів О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / Топчів О. Г. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

35. Універсальна десяткова класифікація. У двох томах. Книга 1. Таблиці. – Київ, «Книжкова палата». – 2000. – С. 274.

36. Фудорова О.М. Вища освіта осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні: освітня інклюзія чи міф? : (соціологічний вимір) / Фудорова О.М. ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2012. – 228 с.